

О. В. Богач

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СУБ'ЄКТНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглянуто питання впливу психологічних чинників (цінностей, особистісної спрямованості, внутрішньої мотивації, саморегуляції тощо) на розвиток феномену суб'єктної активності особистості.

Ключові слова: суб'єктна активність, рівні суб'єктної активності, ціннісні орієнтації, внутрішня мотивація, саморегуляція по типу самоуправління, пошукова активність.

Е. В. Богач

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА СУБЪЕКТНОЙ АКТИВНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В статье рассмотрены вопросы влияния психологических факторов (ценностей, личностной направленности, внутренней мотивации, саморегуляции и т.д.) на развитие субъектной активности личности.

Ключевые слова: субъектная активность, уровни субъектной активности, ценностные ориентации, внутренняя мотивация, саморегуляция по типу самоуправления, поисковая активность.

E.V.Bogach

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON OF HIGH SCHOOL STUDENTS SUBJECTIVE ACTIVITY

The article deals with the influence of psychological factors (values, personal orientation, intrinsic motivation, self-regulation, etc.) on the development of high school students subjective activity.

Keywords: subjective activity, subjective activity levels, value orientation, intrinsic motivation, self-regulation by the type of self-government, search activity.

Актуальність: Психологічні дослідження складного та багатоаспектного феномену суб'єктної активності нині набувають особливої актуальності (К. Абульханова-Славська, Л. Алексеева, О. Волочков, О. Брушлинський,

І. Джидарьян О. Конопкін, В. Лозова, С. Максименко, В. Петровський, В. Шатенко, В. Хайкін, В. Чернобровкін та ін.), адже через цю категорію визначаються ті якості людини, завдяки яким вона виходить за межі певних умов і обставин, проявляє ініціативу й творчість.

Аналіз теоретичних джерел: Сучасний стан проблеми активності в психології засвідчив, що в її тлумаченні та розумінні існують серйозні теоретичні розбіжності. Це зумовлено, насамперед, розкриттям цієї дефініції через інші поняття – активацію, поведінку, діяльність, особистість, суспільство. Звідси й вільне використання поняття «активність» різними авторами – активність, як внутрішня передумова саморуху діяльності (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Д. Узнадзе та ін.), як чинник фізіологічних процесів організму (М. Бернштейн та ін.), як характеристика взаємодії систем і явищ, що розкриває їхню здатність до самозміни та саморозвитку, «посередник» між вчинками особистості й вимогами суспільства (К. Абульханова-Славська, О. Брушлинський, Б. Ломова, Л. Рубінштейн, В. Татенко, В. Хайкін, В. Чернобровкін та ін.) тощо.

У зв'язку з цим, немає також єдності науковців у визначенні активності, як психологічного поняття. Г. Костюк характеризує активність як «здатність змінювати навколишню дійсність відповідно до особистих потреб, поглядів, мети. Як риса особистості активність проявляється в енергійній, ініціативній діяльності [11;32].

Відповідно поглядів К.Абульханової-Славської активність визначається як «...інтеграл домагань, саморегуляції і задоволення людини; як похідна потребо-мотиваційних «рушійних сил»; як здатність і спосіб самовираження, самореалізації особистості, що ініціативно проектує і, відповідно, організує діяльність в суб'єктивному і об'єктивному просторі – часі» [1].

О. Киричук визначає життєву активність як здатність особистості змінювати не лише навколишню дійсність, а й саму себе, відповідно до певної системи власних цінностей, своїх можливостей, життєвих диспозицій. Важливою складовою життєвої активності особистості у її широкому розумінні

є духовно-катарсична активність, під якою автор розуміє готовність до свідомого вибору свого місця в житті; здатність максимально розкрити і реалізувати свої потенційні можливості, закладені природою здібності, схильності, талант; до власної життєвотворчості. У більш вузькому розумінні – це «...вміння: ставити перед собою мету щодо свого самовдосконалення; приймати рішення в ситуаціях вибору (надавати перевагу одній можливості перед іншою, якою необхідно пожертвувати); планувати і складати програму дій, підпорядковану поставленій меті, не відволікатися від неї, постійно при цьому враховувати конкретну соціальну ситуацію; наполегливо виконувати прийняті рішення» [9;32].

Розгляд різних підходів до проблеми активності дозволив також з'ясувати, що на даний час у психології існують багатоманітні за своїм характером систематизації активності, що ґрунтуються на різних принципах градації матеріалу та пов'язані з різною термінологією позначення її особливостей при неоднаковому сутнісному змісті визначень – тип (фізіологічний, психофізіологічний, психічний і соціальний), форма (діяльність, спілкування, пізнання та рефлексія), вид (моторна, сенсорна, вольова, інтелектуальна, соціальна, інформаційно-комунікативна, спонукальна, пізнавальна, творча активність).

Цікавою, на наш погляд є, запропонована В. Чернобровкіним, рівнева класифікація активності, аналіз якої зроблено при розгляді психологічних механізмів процесу прийняття педагогічних рішень відповідно до трьох рівнів детермінації активності вчителя – причинної, цільової й ціннісної.

Перший рівень активності – поведінковий, характеризується тим, що прийняте рішення обумовлене дією причинних детермінуючих чинників, тобто зовнішніх та інтерпсихічних сил. Утворення певного напрямку дій незалежне від свідомості особистості, що залишається у полоні «причин» і не виступає суб'єктом процесу прийняття рішення: «Якщо не людина обирає дію, а дія «обирає» її, то вона... не реалізує свого людського і професійного призначення»

[15].

Другий рівень активності – діяльнісний. Механізм прийняття рішень тут пов'язаний з принципом цільової детермінації. Якщо індивід переходить на рівень цільової детермінації власної активності, то причинні фактори, що впливають на його поведінку, підлягають довільній регуляції.

Третій рівень активності – ціннісний. Активність цього рівня є ціннісно-сисловою, керується смислами, характеризується наявністю можливостей, що вільно обираються суб'єктом. Активність найвищого рівня відкрита перспективам, усвідомлена, наповнена творчістю. Творче ставлення суб'єкта до діяльності пов'язане з усвідомленістю життя, задоволеністю їм та сформованістю індивідуальних особистісних особливостей [15].

За визначенням В. Чернобровкіна, у сучасних поглядах на різні рівні активності людини існує уявлення про домінування кожного вищого рівня над нижчим. Отже, якщо індивід переходить на рівень цільової детермінації власної активності, то причинні фактори, що впливають на його поведінку, підлягають довільній регуляції; перехід на нові ціннісно-сислові орієнтири буття визначає нові змістові характеристики цілеспрямованої активності суб'єкта [15].

Згідно з принципом детермінізму, психічна активність людини організовується й регулюється сукупністю внутрішніх та зовнішніх чинників, тому при побудові класифікацій активності, безумовним орієнтиром, на думку В. Хайкіна, повинні бути такі її іпостасі, як активність зовнішня та активність внутрішня, в процесі якої суб'єкт самозмінюється, саморозвивається, самостворюється, тобто є носієм, транслятором активності. Як зазначає В. Татенко, «психічна активність виступає способом, формою і мірою взаємодії суб'єкта із середовищем, у ході якого відбувається їх взаємна зміна, розвиток; основним способом існування, проявом і розвитком людини як суб'єкта; сутнісною ознакою, за якою він виокремлює і стверджує себе у просторі і часі індивідуального та історичного буття, є «суб'єктність» – з середини детермінована спонтанійна активність творення власної психіки і себе як її суб'єкта»[14]. Виходячи з цього визначення активності, можна констатувати, що суб'єктність, як вищий рівень розвитку особистості і активність, як форма

цільового саморуху особистості, є взаємопов'язаними та взаємообумовленими психічними категоріями; тому введення до суб'єктного підходу проблеми активності стало його органічною складовою, бо будь-який психічний процес – сприйняття, мислення, рішення – виступає єдністю змісту та процесу, носить активний характер (К. Абульханова-Славська, Д. Леонтьєв, В. Петровський, В. Слободчиков, В. Татенко, В. Чернобровкін та інші).

Надалі ми будемо дотримуватися саме цього підходу, де активність на рівні психічного як процесу є засобом формування, розвитку та прояву суб'єктності особистості.

Аналіз наукових досліджень дозволив зробити висновок, що джерелом активності будь-якого суб'єкта, згідно з концепціями В. Ротенберга, Н. Волянюка, Ю. Гіппенрейтер, А. Фурмана, Г. Цукермана та інших, є система його активно-пошукових ставлень до світу речей, світу людей і самого себе, завдяки сформованій в процесі онтогенетичного розвитку пошуковій поведінці, яка містить домінантну мобілізуючу та позитивно самоорганізуючу квінтесенцію [5;13].

Відмова від пошуку формує пасивні реакції, гальмує самостійні та відповідальні дії особистості, негативно впливає на її самоповагу та самосприйняття, і як наслідок цього – вона виявляє патологічну залежність від обставин, або підкоряється волі інших людей у ситуаціях, що вимагають вибору рішення. Реакція капітуляції або навчена безпорадність є універсальним механізмом суб'єктної дезадаптації, що розвивається починаючи з періоду раннього дитинства, якщо ставлення дорослого до дитини визначається як – авторитарне, гіперопіка або емоційна холодність, байдужість до долі дитини. Коли дорослий не стримує пошукову активність дитини, стимулює її самостійність, безумовно сприймає та любить її, тільки за таких умов формується підґрунтя майбутньої активної життєвої позиції особистості, здібність до побудови такої системи взаємовідносин із світом, при якій виникнення ситуацій, що розцінюються як складні, проблемні, конфліктні викликають намагання у суб'єкта до самостійного їх розв'язання. Як зазначає

Ю. Гіппенрейтер, задоволення базових потреб дитини (автономія, компетентність, приналежність) – невичерпний резервуар стимулювання майбутньої суб'єктної активності [6].

Сформованість або не сформованість у особистості зацікавленого ставлення до світу та до самої себе, певним чином впливає як на розвиток пошукової поведінки, так і на формування психологічних складових, що стають підґрунтям розвитку самої суб'єктної активності, а саме: ціннісних орієнтацій, типу особистісної спрямованості, внутрішньої мотивації, саморегуляції за типом самоуправління, саморефлексії, високої самооцінки тощо. Безперечно, перераховані психологічні складові мають різне функціональне навантаження, різну сферу дії, однак головним є те, що всі вони лежать в основі різних видів і форм активності особистості.

Розпочнемо аналіз психологічних складових суб'єктної активності з розгляду ціннісних орієнтацій, як змістовних наповнювачів та «іманентних регуляторів діяльності» (В. Киричук), завдяки яким особистість отримує здатність вільно обирати дії, вчинки; виявляти внутрішню свободу [10]. М. Бахтін характеризує цінності суб'єкта як основний інтегруючий компонент його поведінки та самосвідомості – узгодженість ціннісних орієнтацій з поведінкою свідчить про вищий рівень розвитку його самосвідомості.

Ціннісні орієнтації, маючи позачасовий характер, утворюють структуру «смислового майбутнього» суб'єкта, направляють його на реалізацію певних відносин, на конкретну діяльність, визначають вибір відповідних засобів для досягнення поставленої мети, тобто виступають найважливішим компонентом суб'єктної утворюючої активності й самого суб'єкта в ній [10,12].

Система цінностей, як «внутрішнє спонукання» суб'єкта, тісно пов'язана з його провідними мотивами. Якщо останні характеризуються соціальною значимістю та самовиражаються в служінні загальнолюдським цінностям й ідеалам, то вибір головного устремління суб'єкта прирікає всі його можливі вибори. Ю. Гіппенрейтер стверджує, що влада цінності така, що нею «...відносно легко може бути відмовлено невідповідному наміру». Саме тому

для вольової особистості проблема вибору, або боротьби мотивів, перестає бути актуальною. У цьому смислі можна сказати, що воля, – це «боротьба з боротьбою мотивів» або, інакше кажучи, подолання боротьби мотивів» [6].

Суспільство пропонує безліч цінностей, але шлях суб'єкта до них індивідуальний: це й рішення проблеми ідентичності (Е. Еріксон), і розвиток змістоутворюючої активності (В. Франкл, К. Абульханова-Славська), тобто знаходження суб'єктом свого неповторного сенсу життя. Актуальна потреба в саморозвитку, прагненні до самовдосконалення й самореалізації мають величезну цінність самі по собі, виступають показником не лише особистісної зрілості, а й джерелом активного довголіття людини. «Лише в процесі творчої самодіяльності особистість як суб'єкт свого життя, зокрема психічного, душевно-духовного, формується й розвивається» (С. Рубінштейн) [12].

Індивідуальний вибір цінностей багато в чому визначає спрямованість особистості, що проявляється, за визначенням В. Мерліна, у ставленні – до людей, до суспільства, до самої себе. У зарубіжній та вітчизняній психології виділяють наступні типи особистісної спрямованості – гедоністичний, егоїстичний, альтруїстичний. Сформовані в процесі онтогенетичного розвитку, ці типи детермінують поведінку й діяльність суб'єкта, орієнтують його активність або на екзистенціальний ескапізм (уникання активного життя та рішень екзистенціальних проблем), або на активну самоактуалізацію та самореалізацію [4].

Від типу спрямованості особистості залежать її провідні особистісні характеристики, а також її загальний соціальний імідж, те, якими саме моральними нормами й критеріями вона керується. В останнє десятиліття, визнає Н. Журавльова, у ціннісній свідомості молоді відбулися серйозні зміни: по-перше, стався перехід від спрямованості на самореалізацію й самоствердження до спрямованості на ділову й економічну активність, що пов'язано зі зсувом акцентів у ціннісних орієнтаціях: від етичних до прагматичних [8;43]. Така ситуація має і певні проблеми, пов'язані з

тенденціями зниження смислоутворюючої суб'єктної активності сучасної молоді.

Наступним механізмом становлення особистості як суб'єкта активної життєдіяльності стає сформованість внутрішньої мотивації – її вільної участі в діяльності при відсутності зовнішніх вимог або підкріплень [3].

Дослідниками І. Васильєвим, О. Мітіною, В. Кобановим встановлено взаємозв'язок між типом мотивації та типом саморегуляції під час вирішення суб'єктом комплексних проблем. Внутрішня мотивація, на думку авторів, пов'язана з самокеруванням, а зовнішня – з самоконтролем.

Внутрішня мотивація суб'єкта, під час якої відбувається свідомо регуляція мотивів, емоцій, уваги, виявляється в гнучкості мислення, створює умови для самоуправління, є важливим елементом підтримки продуктивної активності особистості. При такій організації особистісної структури суб'єкт здатний управляти поведінкою за власним розсудом, тому вона характеризується гнучкістю й чутливістю до змін середовища, що дозволяє обирати такий тип поведінки, який є необхідним за конкретних умов. Вибір стратегії та засобів діяльності при такому типі саморегуляції заснований на врахуванні суб'єктом своїх потреб і умов для їхньої реалізації, а не сукупності зобов'язань і примусів, що характерно для самоконтролю як іншої форми саморегуляції, що уводить людину до пасивних і ригідних орієнтацій. Самоуправління забезпечує ряд специфічних особливостей діяльності – її спонтанність, креативність, а також переживань інтересу, відчуття волі й почуття відповідальності за результат, компетентності. Самоуправління відбувається на свідомому рівні суб'єктної активності, сприяє розвитку особистісної цілісності.

При домінуванні зовнішньої мотивації, істотною ознакою якої є дефіцит автономії або самодетермінації як здатності до самостійного вибору напрямку діяльності, суб'єкту стає за потрібне підвищений контроль у формі вимог або підкріплень, яким і виступає самоконтроль, який не веде до утворення інтегрованого й цілісного «Я», а створює напруги й конфлікти, що в свою чергу

проявляються у тривожності, самознищенні та інших неадаптивних формах переживань та поведінки [3,6].

Ступінь і своєрідність проявів суб'єктної активності, залежить також і від сформованості багатьох особистісних якостей, головними з яких, на наш погляд, є відповідальність, доброзичливість, сумлінність, самоповага, альтруїзм, інтернальний локус-контролю.

Методи та результати дослідження: Формування суб'єктної активності індивіда починається задовго до власне активних дій. Цікавим було встановлення факту, наскільки суб'єктна активність є розвинутою у старшокласників, адже саме в молодшому юнацькому віці вперше в житті людини намічається свідомий та відповідальний вибір вектору подальшої долі. Вперше майбутні випускники постають перед проблемою особистісного та професійного самовизначення. З цією метою у дослідженні ми використали наступні методики: анкетування та кольоровий тест відносин М. Еткінда (адаптований варіант тесту Люшера) – КТВ.

Базою нашого дослідження стала одна із середніх шкіл міста Луганська. Вибірку склали 84 учні 10 та 11 класів. Це дослідження на даний момент знаходиться в стадії розвитку, воно цілком не завершено, але в нас є попередні результати.

Анкетування старшокласників відносно їх майбутнього професійного визначення показало наступні результати: випускники найбільше зорієнтовані на вступ до вузу і опанування престижних та матеріально-прибуткових професій – юрист, економіст, фінансист, дизайнер, продавець, адміністратор, тощо.

На жаль, «необраними» залишилися робочі професії, які є дуже цінними на сьогоднішній день для суспільства, але престиж яких, на жаль, не підтримується нашою державою. Професії лікаря та вчителя, на думку випускників, не є перспективними, їх обрали тільки 3% старшокласників (3 учня).

Важливим чинником під час вибору професії є особистісне призначення кожного респондента. Якщо обирається професія, яка належить до престижних за власними уподобаннями, які співвіднесені з власними нахилами та здібностями старшокласника, у такому випадку про низький рівень сформованої у процесі виховання та навчання суб'єктної активності стверджувати не етично. Виходячи з цього, за необхідне було встановлення причин впливу на остаточне професійне самовизначення респондентів. Результати засвідчили, що певна група старшокласників може приймати рішення стосовно майбутньої професії самостійно і нести за нього власну відповідальність, але є й така група, що може дозволити найближчому оточенню визначитися за себе, тому в ході дослідження було звернено увагу на визначення факту наявності або відсутності розбіжностей між обраною та омріяною професіями. Таким чином встановлено, що реальна професія відповідає омріяній у 32% респондентів (27 учнів), в інших професійний вибір змінено, він не співвідноситься з їх особистісним призначенням – 68% (57 учнів). Отримані результати засвідчують, що у більшості випадків старшокласники змушені обирати, враховуючи думку батьків, друзів, учителів або під їхнім тиском, тобто не самостійно. Така ситуація віддалення образу омріяної професії від реально обраної може спровокувати у молодших юнаків втрату інтересу до закінчення школи, до майбутнього студентського життя, стати причиною внутрішньо особистісного конфлікту, підвищеної тривожності, невпевненості у собі, що надалі негативним чином може вплинути на нерозвиненість активності, як вирішального фактору становлення суб'єктності особистості.

Наступним етапом нашого дослідження було встановлення особливостей власного сприйняття респондентами тих смислових понять, за допомогою яких можна визначити рівень сформованості у них їх суб'єктної активності. Для цього у методику КТВ поряд з базовими поняттями вводилися ті поняття, що є важливими для нашого дослідження, а саме – «моральний вибір», «прийняття рішень», «совість», «пізнання нового», «відповідальність» тощо.

За результатами КТВ, тільки 17% старшокласників (14 осіб), із усього числа опитаних, не мають труднощів із прийняттям рішень, ситуаціями морального вибору, 45% (38 осіб) виявили індивідуальне ставлення до ситуацій морального вибору, а 38% досліджуваних (32 особи) продемонстрували власне негативне ставлення до них. Такі показники є приголомшливими, оскільки свідчать про неспроможність вільно обирати, звісно, за певних причин, більшістю респондентів (83% особи). Мабуть, саме з цієї причини поняття «відповідальність», як можливість особистості дотримуватись соціальних норм і готовність відповідати за свої дії і вчинки, сприймається старшокласниками наступним чином: позитивне ставлення – 23% учнів (19 осіб), байдуже – 47% (40 осіб), негативне (відторження) – 30% (25 осіб).

Совість, як вищу етичну категорію свідомого духовного життя людини, визнає лише 31% респондентів (26 осіб). Така ситуація демонструє розрив єдності у більшості опитаних старшокласників із своєю совістю, як механізмом особистісних змін, що може надалі спровокувати не тільки втрату єдності з іншими людьми, а й розрив із своєю сутністю.

Вводячи до методики КТВ поняття «пізнання нового» ми сподівалися встановити, хоча й частково, налаштованість старшокласників на пошукову активність. Отримані результати також дали невтішну картину – 54% старшокласників (45 осіб) не отримують задоволення від нових знань, вони виявилися особисто не налаштованими на самовдосконалення та саморозвиток.

Висновки: Якщо об'єднати результати анкетування та методики КТВ, можна зробити наступні висновки: у більшості продіагностованих старшокласників виявлено низький або поведінковий рівень сформованості суб'єктної активності, що характеризується неспроможністю свідомо здійснювати самостійний професійний вибір, нести за нього особисту відповідальність. Дана тенденція базується на зниженому тонусі загальної особистісної активності старшокласників, складовими якої є суперечлива взаємодія цінностей, особистісна спрямованість на екзистенціальний ескапізм,

нерозвиненість внутрішньої мотивації, низька сформованість самоконтролю у вигляді самоуправління.

Отримані результати засвідчують, що у юнацькому віці розвиненість суб'єктної активності ще не досягнута у повній мірі, тому суб'єктом свого життєвого шляху старшокласнику доведеться (або не доведеться) стати у більш зрілому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности. – Москва – Воронеж., 1999, – 244 с.
2. Брушлинский А.В. Психология субъекта. Спб., – 2003.
3. Васильев И.В., Митина О.В., Кобанов В.В. Влияние различных типов мотивации и самоуправления личности на продуктивность мыслительной деятельности // Психологический журнал, 2006. Т. – №4. – С.38-49.
4. Волочков А. А., Ермоленко Е. Г. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности // Психологический журнал, 2004. – Т. 25. – №2. – С.17-33.
5. Волянчук Н. Феноменологія суб'єктної активності // Соціальна психологія, 2004.- №3.- С.97-109.
6. Гиппенрейтер Ю.Б. О природе человеческой воли // Психологический журнал, 2005. – Т. 26. – №3. – С.15-24.
7. Гурлева Т.С. Развитие автономной ответственности у подростка: аргументы «за» // Практична психологія та соціальна робота, 2006. – № 4. – С.4-8.
8. Журавльова Н.А. Динамика ценностных ориентаций молодежи в условиях социально-экономических изменений // Психологический журнал, 2006. Т. – №1. – С.35-53.
9. Киричук О.В., Капічина А.І. Чинники розвитку духовно-катарсичної активності підлітків // Практична психологія та соціальна робота, 2001. – №9. – С.32-34.
10. Киричук В.О. Психолого-педагогічні передумови управління свободоцентричною виховною системою // Практична психологія та соціальна робота, 2008. – №11. – с.1-7.
11. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.школа, 1986. – 609 с.
12. Моросанова В.И., Аронова Е.А. Саморегуляция и самосознание субъекта // Психологический журнал, 2008. –Т. №1. – С.14-22.
13. Ротенберг В. Сновидения, гипноз и деятельность мозга. – М.: ООО «Центр гуманитарной литературы «РОН», В. Секачев, 2001. – 256 с.
14. Татенко В. О. Суб'єкт психічної активності в онтогенезі: Автореф. дис. докт. псих. наук. – Київ, 1997. – 44 с.

15.Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.